

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.093>

УДК 316.334.55 : 316.422 (477)

JEL CLASSIFICATION: J 11, J 19

Л.В. ГОЛОВКО

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: holovko_lilia@ukr.net

СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ ПРОСТОРОВИХ ХАРАКТЕРИСТИК

Досліджено сучасні тенденції розвитку сільських населених пунктів України в контексті динамічних змін їх основних просторових характеристик. Виявлено особливості трансформаційних зрушень у сільських поселеннях за густотою та віддаленістю їх від найближчих адміністративно-господарських центрів (райцентру, сільської, селищної та міської ради) і об'єктів соціальної інфраструктури (дошкільних, загальноосвітніх і лікарняних закладів). Визначено характер впливу просторових параметрів поселень на процеси трансформації поселенської мережі, що полягає у структурному перерозподілі сільських поселень, зокрема у їх здібненні та поляризації структури сільського розселення. Виявлено загрози скорочення мережі дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладів, що ускладнюють процес надання населенню якісних освітніх послуг внаслідок дії просторового (зростання відстані до об'єктів соціальної сфери) та географічного чинників. Обґрунтовано взаємозв'язок віддаленості сільських поселень від об'єктів медичної інфраструктури та обмеженості отримання населенням якісних медичних послуг.

Установлено позитивний вплив нових форм (котеджних) поселень на розвиток соціальної інфраструктури сіл. Обґрунтовано необхідність активізації адміністративно-територіальної реформи на найближчу перспективу. Запропоновано напрями територіального вирівнювання соціально-економічних умов розвитку сільських населених пунктів і підвищення рівня життя населення України.

Ключові слова: сільські поселення, сільське населення, трансформаційні зміни, просторові характеристики, територіальний аспект, поселенська мережа, соціально-економічний розвиток, соціальна інфраструктура.

Л.В. Головка

канд. екон. наук, старш. науч. сотруд., старш. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: holovko_lilia@ukr.net

© ГОЛОВКО Л.В., 2017

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2017, № 1 (29): 93–108

93

СЕЛЬСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ: ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ХАРАКТЕРИСТИК

Исследованы современные тенденции развития сельских населенных пунктов Украины в контексте динамических изменений их основных пространственных характеристик. Выявлены особенности трансформационных изменений в сельских поселениях по населенности и размещению относительно ближайших административно-хозяйственных центров (райцентров, сельских, поселковых и городских советов) и объектов социальной инфраструктуры (дошкольных, общеобразовательных и лечебных учреждений). Определено влияние пространственных параметров поселений на процессы трансформации поселенческой сети, которое характеризуется в структурном перераспределении сельских поселений, в частности в их уменьшении и поляризации структуры сельского расселения. Выявлены риски, возникающие вследствие сокращения сети дошкольных и общеобразовательных учебных заведений, что в конечном итоге приводит к усложнению процесса предоставления населению качественных образовательных услуг в результате усиления действия пространственного (увеличение расстояния до объектов социальной сферы) и географического факторов. Обоснована взаимосвязь между отдаленностью сельских поселений от объектов медицинской инфраструктуры и ограниченностью получения населением качественных медицинских услуг.

Определено положительное влияние новых (котеджных) форм поселений на развитие социальной инфраструктуры села. Обоснована необходимость активизации административно-территориальной реформы на ближайшую перспективу. Предложены направления территориального выравнивания социально-экономических условий развития сельских населенных пунктов и повышения уровня жизни населения Украины.

Ключевые слова: сельские поселения, сельское население, трансформационные изменения, пространственные характеристики, территориальный аспект, поселенческая сеть, социально-экономическое развитие, социальная инфраструктура.

L. V. Holovko

PhD (Economics), Senior Research

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Taras Shevchenko, 60

E-mail: holovko_lilia@ukr.net

RURAL SETTLEMENTS OF UKRAINE: TRANSFORMATION CHANGES OF SPATIAL CHARACTERISTICS

The modern trends of the development of rural settlements of Ukraine in the context of dynamic changes of their basic spatial characteristics are investigated. The features of transformational changes in rural settlements for populations and remoteness of the nearest administrative and economic centres (district centre, village, town and city councils) and social infrastructure (kindergartens, schools and hospitals) are considered. The character of the influence of spatial parameters of settlements is determined in the transformation process of the settlement network, which is a structural reallocation of rural settlements, including the growth of processes of grinding and polarization patterns of rural settlements. There exists a threat of a decrease in network of preschool and secondary schools, which complicates the process of providing quality educational services to population as a result of spatial (increase of the distance to the social sphere) and geographical factors. The relationship of remoteness of rural settlements from medical infrastructure facilities and limits of receiving quality health services by the population is grounded. The positive impact of the new forms of (cottage) settlements on the development of social infrastructure of villages is determined. The necessity of intensification of administrative reform in the near future is grounded. The directions to take in the effort to territorially equalize the social-economic conditions of rural areas and improve the living standards in Ukraine are given.

The positive impact of the new forms of the (cottage) settlements on the development of social infrastructure of villages is set up. The necessity of intensification of administrative reform in the near future is grounded. The directions of territorial equality of social-economic conditions of rural areas and improvement of living standards in Ukraine is offered.

Keywords: rural settlements, rural population, transformation changes, spatial characteristics, the territorial aspect, settlement network, social-economic development, social infrastructure.

Постановка проблеми. У наш час посилюються процеси деградації структури сільської поселенської мережі, зокрема її здрібнення, глибокої деформації демографічного потенціалу, зменшення кількості сільських населених пунктів і земельного фонду цільового використання сільських поселень. Актуальними є заходи зі збереження та розвитку національної сільської поселенської мережі, передусім відродження дрібних і малих сільських поселень.

Актуальність теми. Сучасна соціально-економічна ситуація в Україні призвела до зміни просторових характеристик сільських поселень. Значущими залишаються питання збереження демографічних параметрів відтворення їх населення, створення належних умов доступності отримання ним якісних соціальних послуг зі зменшенням витрат.

З огляду на це актуальності набуває визначення впливу на умови життя та праці сільського населення трансформаційних змін у просторових характеристиках сільських поселень України. Результати дослідження є актуальними у процесі децентралізації. Формування спроможних об'єднаних територіальних громад (ОТГ) сприяє економічному зростанню сільських поселень, покращує умови отримання соціальних послуг сільським населенням. Створення ОТГ – це гарантована економічна підтримка державою модернізації доріг, соціальних закладів, транспортного сполучення, в першу чергу, між сільськими населеними пунктами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу питанням трансформаційних змін сільської поселенської мережі приділяли вітчизняні й зарубіжні вчені у контексті вивчення аграрного сектору економіки і сільських територій. Теоретико-методологічним питанням соціально-економічних досліджень сільського розселення на національному та регіональному рівні, проблемам соціального розвитку сільських поселень присвятили праці А.І. Доценко (A.I. Dotsenko), В.О. Джаман (V.O. Djaman), О.І. Дяконенко (O.I. Dyakonenko), Т.А. Заяць (T.A. Zajats), Т.Г. Кравцова (T.G. Kravtsova) [1–7]. Проблеми соціального розвитку і комплексної перебудови сіл, реформування адміністративно-територіального устрою в сільських районах України висвітлювали Г.М. Рогожин (G.M. Rogozhin), О.Г. Рогожин (O.G. Rogozhin) [8, 9]; проблеми комплексного розвитку сільських територій – О.В. Заставецька (O.V. Zastavetska) [10], Д.О. Мотруніч (D.O. Motrunich), М.К. Орлатий (M.K. Orlatii), О.І. Павлов (O.I. Pavlov).

Демографічна і поселенська криза та її вплив на деструктивні зміни в сільській місцевості України через встановлення тенденцій, чинників, ареалів поширення була досліджена І.В. Прокопою (I.V. Prokora) та О.Л. Поповою (O.L. Popova), які розробили пропозиції щодо удосконалення методології визначення меж сформованого явища [11].

Регіональні особливості функціонування сільського сектору, відтворення та використання головної складової його потенціалу, соціальних ресурсів за умов трансформаційних змін економічних відносин – досліджено Л.О. Шепотько (L.O. Shepot'ko), І.В. Прокопою (I.V. Prokora), С.О. Гудзинським (S.O. Gudzunc'ky) [12].

Відзначаючи вагомий внесок вітчизняних науковців, варто вказати на недостатню дослідженість питань розвитку сільських поселень із врахуванням трансформаційних змін їхніх просторових характеристик.

Мета статті – виявлення сучасних тенденцій розвитку сільських поселень на основі оцінки їхніх просторових характеристик у контексті територіального розвитку.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі суспільного розвитку вагоме місце у розселенні населення України належить сільській поселенській мережі, яка

є середовищем для проживання, праці та відпочинку сільських мешканців [1, с. 7]. Для виявлення сучасних тенденцій розвитку сільських поселень України оцінено їхні просторові характеристики в контексті територіального розвитку за визначеними показниками: площа населеного пункту, щільність сільського населення, густота сільських поселень, розташування поселень відносно адміністративно-господарських центрів і об'єктів соціальної інфраструктури.

2014 року в Україні, як і в більшості європейських країн, щільність сільського населення становила 23 особи/км² (середня щільність населення – 75 осіб/км²). Сільські регіони в країнах ЄС більш густозаселені, ніж міські. Щільність сільського населення значно варіює у різних країнах. У сільських районах щільність населення становить, осіб/км²: Швеція та Фінляндія – 8–9, Франція – 58, Велика Британія – 28, Іспанія – 23, максимальна щільність сільського населення є в Нідерландах – 45 осіб/км². У деяких областях України вона становить 64 – 11 осіб/км², у Чернівецькій – 64 особи/км², Закарпатській – 61, Львівській – 45, Тернопільській – 43, Вінницькій – 30, Луганській – 11 осіб/км² (рис. 1).

У регіональному розрізі найвища густота сільських поселень (понад шість сіл на 100 км²) сформувалася у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій, Полтавській і Сумській областях. Найнижчою є густота сіл (2–3 села на 100 км²) у Херсонській, Одеській та Запорізькій областях.

Трансформація соціально-економічного розвитку сільських територій, занепад соціальної інфраструктури, негативні демографічні процеси призвели до структурного перерозподілу сільських поселень. Постійне збільшення кількості дрібних (до 49 жителів) та малих (50–99 жителів) сільських поселень супроводжується зростанням якісних відмінностей між ними і середніми (500–999 жителів), невеликими (100–299 і 300–499 жителів) та великими (людністю понад 1000 жителів) сільськими поселеннями.

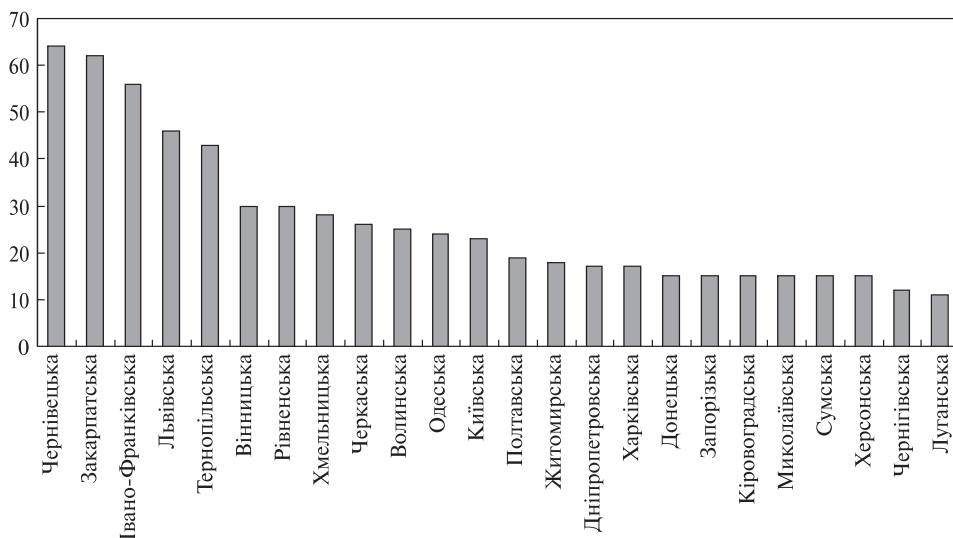

Рис. 1. Щільність сільського населення, осіб на 1 км², 2014 р.

Джерело: за даними <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Протягом 1996–2014 рр. у структурі поселень частка дрібних населених пунктів збільшилась майже на 6 %, малих – на 0,8 %. У системі сільського розселення дрібні та малі села переважають у північних і північно-східних регіонах України (у Чернігівській, Полтавській, Сумській та Харківській областях). На більшості території поширені середні і великі села. Значна концентрація населення спостерігається у великих селах – понад 50 % сільського населення України. Однак, тривала депопуляція та міграційний відтік молоді призводять до вимирання сіл, зумовлює зростання кількості сільських населених пунктів, які не мають населення і не зняті з обліку, зокрема, у 2005 р. їх нараховувалось 215, у 2014 р. – 369 [15, с. 13]. Збільшення кількості таких поселень унеможлиблює відновлення процесів їх самовідтворення за рахунок власного демографічного потенціалу, призводить до погіршення використання природних та матеріальних ресурсів певної території, формування депресивності їхнього розвитку. На сучасному етапі суспільного розвитку практично кожне четверте українське село перебуває під загрозою зникнення.

Під прискоренням процесів поляризації структури сільського розселення розуміємо дисбаланс у перерозподілі груп сільських поселень за людністю: збільшення значної частки дрібних поселень (до 49 осіб) по відношенню до інших груп поселень розпочалось внаслідок зменшення кількості невеликих поселень із людністю 200–299 та 300–499 жителів. Формування тенденцій скорочення людності у сільських населених пунктах призвело до значного збільшення площі господарської території цих поселень, обсягу земельних ділянок у розрахунку на одного жителя та розширення площ садових кооперативів (табл. 1).

Міграційна активність молоді, прогресивне збідніння селян, дисбаланс ринку праці внаслідок незначного працевлаштування молодих спеціалістів посилили негативний вплив на розвиток житлового будівництва та призвели до зменшення площ під новобудови у всіх категоріях сільських поселень країни. Так, у 2014 р. порівняно з 1996 р. площі під нове житлове будівництво у 2,6 рази зменшились у великих сільських населених пунктах, в 1,7–2,0 разів – у всіх інших групах сільських населених пунктів.

Сталий розвиток у сфері сільського будівництва у регіональному аспекті спостерігається в деяких областях України. Зокрема, в 2014 р. в Запорізькій області питома вага площі під нове житлове будівництво до загальної площі сільських населених пунктів по групах поселень становить, %: з людністю 100–199 осіб – 6,6 %, 200 – 299 осіб – 7,1 %, 300 – 499 осіб – 6,5; у Львівській області у поселеннях з людністю 200–299 осіб – 7,2, з 300–499 осіб – 6,4. Найвищі в Україні показники питомої ваги площі під нове житлове будівництво спостерігаються в Херсонській області у групі дрібних та малих поселень – 16,3 % [15, с. 105]. На сучасному етапі розвитку сільських поселень динаміка введення в експлуатацію загальної площі житла має епізодичний характер нарощування обсягів забудови в сільській місцевості.

Для відновлення демографічного потенціалу у трудонедостатніх і таких, що занепадають, селах потрібно створювати ефективні фінансово-кредитні механізми, які забезпечать економічну доступність житла (в першу чергу для молодих спеціалістів і багатодітних сімей). Упровадження програм житлового будівництва в сільських поселеннях сприятиме подоланню тенденції до стрімкого скорочення сільського населення, відродженню будівельної сфери, діяльності об'єктів соціальної інфраструктури і, як наслідок, сталому розвитку територій. Забезпечення сільського населення житлом у селах, віддалених від об'єктів соціальної інфраструктури потребує координації зусиль владних структур і першочергового вирішення транспортних питань та покращення стану доріг як до сільських поселень, так і на їх території.

Упродовж 1996–2014 рр. трансформаційні процеси у розподілі сільських населених пунктів за відстанню до адміністративно-господарських центрів супроводжувались тенденціями:

- збільшення частки дрібних поселень (з людністю менше 49 осіб) до загальної кількості сільських населених пунктів, що знаходяться на відстані 10 км до райцентру на 6,5 %, на відстані 5–10 км – 3,3 % відповідно, 3–5 км – 0,7 %, до 3 км – 4 % (рис. 2);
- збільшення частки невеликих поселень (100–199 осіб) до загальної кількості сільських населених пунктів, що знаходяться на відстані 5–10 км до райцентру, на 0,5 %, відповідно на відстані 3–5 км – 2,4 %, до 3 км – 2,1 % (табл. 2).

Занепад соціальної інфраструктури села ускладнює умови отримання сільської освіти, можливості підвищення культурного рівня населення, отримання якісного медичного обслуговування, особливо жителями віддалених сільських поселень. Також це призводить до деградації поселенської мережі, зниження добробуту селян, їхньої економічної активності та поляризації розвитку сільських територій.

Знелюднення сіл України призводить до зникнення бюджетних установ. Упродовж 1996–2014 рр. збільшилась кількість сільських населених пунктів, що не мають основних об'єктів соціальної інфраструктури, це створює загрози суспільному розвитку. Нині понад 65 % сільських поселень від загальної кількості сільських населених пунктів не мають дошкільних закладів (рис. 3), більше половини поселень (55 % від загальної кількості сільських населених пунктів) – не мають шкіл (рис. 4).

Внаслідок демографічної кризи опинилась під загрозою деформації мережа загальноосвітніх навчальних закладів малих та середніх сіл, що створює проблему якості надання освітніх послуг. Упродовж 2006–2014 рр. зберігалась негативна тенденція до зростання кількості поселень людністю 300–499 осіб, що не мають загальноосвітніх закладів, а найближчий знаходиться на відстані 3–5 км (рис. 4).

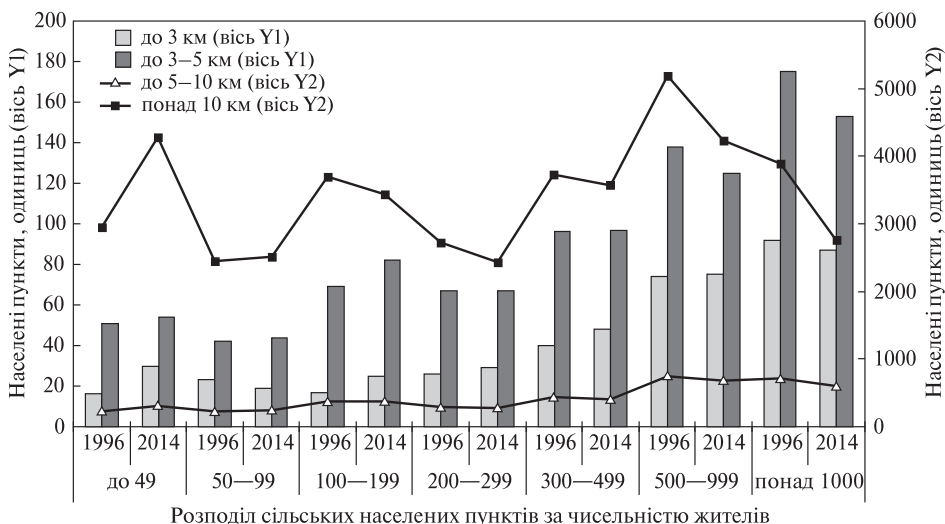

Рис. 2. Розподіл сільських населених пунктів України за відстанню до райцентру у 1996 та 2014 рр.

Джерело: за даними <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Таблиця 1. Основні характерні особливості сільських населених пунктів України, 1996–2014 рр.

Параметри населеного пункта	Всі населені пункти, одиниць		У тому числі з чисельністю жителів																			
			менше 99			100–199			200–299			300–499			500–999			понад 1000				
	1996	2006*	1996	2006	2014	1996	2006	2014	1996	2006	2014	1996	2006	2014	1996	2006	2014	1996	2006	2014		
Кількість населених пунктів, тис. од.	28,6	28,3	27,0	6,0	6,8	7,5	4,2	4,1	3,9	3,1	3,0	2,8	4,3	4,3	4,1	6,2	5,8	5,1	4,9	4,3	3,6	
Питома вага населених пунктів, %	100	100	100	21,0	23,9	27,7	14,6	14,6	14,5	10,9	10,7	10,4	15,0	15,3	15,2	21,5	20,5	18,9	17,1	15,1	13,3	
Площа населених пунктів, млн га	4,9	5,4	5,5	0,2	0,3	0,4	0,3	0,4	0,4	0,3	0,4	0,4	0,6	0,8	0,8	1,4	1,6	1,5	2,0	2,1	1,9	
Площа під нове житлове будівництво																						
• тис. га	187,2	139,5	103,0	12,8	13,4	12,2	13,6	12,3	9,3	12,7	11,4	9,5	25,2	23,1	18,2	52,6	39,0	29,0	70,2	40,3	24,8	
• частка у загальній площі сільських населених пунктів, %	3,8	2,6	1,9	6,8	9,6	11,8	4,7	3,5	2,3	4,1	3,1	2,4	4,1	3,1	2,2	3,7	2,5	1,9	3,4	2,0	1,3	
Площа господарської території, млн га	44,2	48,3	46,4	2,2	3,3	4,2	3,1	3,7	3,9	3,1	3,7	3,7	5,7	7,1	7,3	12,9	14,2	12,7	17,0	16,3	14,6	
у тому числі, у розрахунку на 1 жителя, га	0,3	0,3	0,3	0,8	1,1	1,4	0,6	0,6	0,7	0,4	0,5	0,5	0,4	0,4	0,5	0,3	0,4	0,4	0,2	0,2	0,2	
Площа земельного запасау, млн га	–	3,4	2,9	–	0,2	0,2	–	0,2	0,2	–	0,2	0,2	–	0,5	0,5	–	1,2	0,9	–	1,1	0,8	
Площа земельного державного резерву, млн га	–	1,5	1,1	–	0,1	0,09	–	0,1	0,09	–	0,1	0,09	–	0,2	0,2	–	0,5	0,3	–	0,5	0,3	
Площа земель сільськогосподарських підприємств, тис. га	–	117,1	101,7	–	10,7	9,8	–	6,9	6,5	–	7,4	6,0	–	13,1	16,9	–	25,6	24,1	–	53,4	38,4	

Джерело: [13, с. 10; 14, с. 14, 119; 15, с. 14, 101]; * дані станом на 1 листопада 2005 р.; – дані відсутні.

Таблиця 2. Структурні зміни у розподілі сільських поселень в Україні за відстанню до адміністративно-господарських центрів, 2014 р. до 1996 р. (+/- одиниць, %)

Населені пункти, що знаходяться на відстані до	Усі населені пункти, од.	У тому числі з чисельністю жителів						
		менше 49	50–99	100–199	200–299	300–499	500–999	понад 1000
Райцентру: 3 км, од.*	25	14	-4	8	3	8	1	-5
% **		4,0	-1,9	2,1	0,2	1,4	-1,7	-4,1
3–5 км, од.	-16	3	2	13	0	1	-13	-22
%		0,7	0,5	2,4	0,3	0,5	-1,5	-2,8
5–10 км, од.	-158	83	2	-4	-18	-29	-71	-121
%		3,3	0,5	0,5	-0,1	-0,2	-1,1	-2,9
понад 10 км, од.	-1443	1339	55	-258	-303	-162	-967	-1147
%		6,5	0,9	-0,2	-0,6	0,2	-2,9	-4,0
Сільської (селищної, міської) ради: 3 км, од.	-125	175	35	-34	-29	-119	-127	-26
%		6,3	1,7	-0,2	-0,3	-3,2	-3,6	-0,7
3–5 км, од.	-450	421	14	-86	-231	-302	-211	-55
%		9,4	1,5	0,2	-3,0	-4,3	-3,0	-0,8
5–10 км, од.	-605	645	-28	-174	-301	-324	-336	-87
%		11,6	1,0	-0,6	-3,2	-3,6	-4,1	-1,1
понад 10 км, од.	-292	200	12	-108	-135	-108	-107	-46
%		12,3	2,8	-2,1	-4,3	-3,2	-3,7	-1,8

Джерело: розраховано автором за даними: [13, с. 21; 14, с. 124; 15, с. 106].

* Одиниць, різниця кількості сільських поселень України за відстанню до адміністративно-господарських центрів у загальній кількості поселень, у тому числі поселень за людністю;

** %, частка поселень за людністю у загальній кількості сільських поселень України.

Ускладнення в отриманні соціальних послуг пов'язані також з віддаленістю населених пунктів від зупинки громадського транспорту. В групі великих сільських населених пунктів (понад 1000 осіб) питома вага населення, що мешкає на відстані близько 3 км до найближчої зупинки громадського транспорту, становить 62 % від загальної чисельності населення в групі [15, с. 111]. Відсутність шкіл створює незручності для дітей, які проживають на відстані понад 10 км до загальноосвітньої школи, що потребує налагодження процесу надання якісних транспортних послуг, зокрема за програмою «Шкільний автобус». Питання територіальної доступності населенню соціальних послуг найбільш гостро постало у селах, що мають лінійно-видовжену геопросторову структуру, в тому числі у гірських поселеннях, де регулярно посилюється негативний вплив природних факторів, наприклад, внаслідок стихійних лих: зсувів та повеней.

Рис. 3. Розподіл сільських поселень без дошкільних закладів за їх відстанню до найближчих об'єктів у 2006 та 2014 рр.

Джерело: за даними <http://www.ukrstat.gov.ua/>

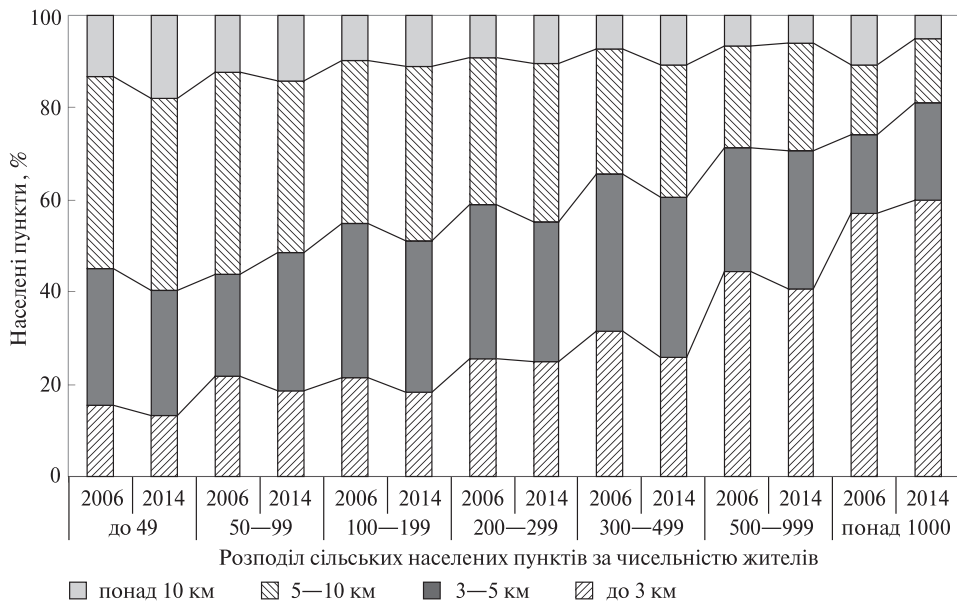

Рис. 4. Розподіл сільських поселень без шкіл за їх відстанню до найближчих об'єктів у 2006 та 2014 рр.

Джерело: за даними <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Посилення негативної дії просторового фактору зумовлено віддаленістю сіл від об'єктів соціальної інфраструктури, що збільшує загрози відтворення сільського населення, зниження якості його життєвого потенціалу. Відсутність об'єктів медичної інфраструктури, значна віддаленість сільських поселень від найближчого медичного закладу, а також незадовільний технічний стан селищних та районних поліклінік, незабезпеченість останніх відповідним медичним оснащенням та кадровим потенціалом обмежують можливості сільського населення в отриманні доступних медичних послуг, посилюють ризики збереження демографічного потенціалу. Несвоєчасне отримання медичної допомоги зумовлено відсутністю доріг із твердим покриттям, нерозвиненістю дорожньо-транспортної мережі. Оскільки існує тісний зв'язок між обсягом надання медичної допомоги та віддаленістю закладів від споживачів: розташування медичного закладу на відстані понад 5 км від населеного пункту знижує частоту звернень пацієнта на 40 %, понад 10 км – утричі.

Особливо загострилась ця проблема у ході реформ у сфері медицини. Під егідою скорочення кількості ліжко-місць закривають лікарні не тільки в селах, а і в районних центрах. Під загрозу закриття потрапляють пологові будинки, тож майбутнім матерям доводиться отримувати медичні послуги на відстані 30–40 км від місця проживання. Частішають випадки, коли породіллю не встигають довести до пологового будинку, то пологи доводиться приймати у домашніх умовах, що підвищує загрозу поширення вірусних захворювань, призводить до зростання кількості летальних випадків.

У структурі сільських поселень без лікарняних закладів понад 2,3 % поселень людністю 200–299 осіб; 1,5 % – 300–499 осіб; 0,8 % – 500–999 осіб, 0,3 % – понад 1000 осіб (табл. 3). Несвоєчасність надання медичних послуг у дрібних та малих сільських поселеннях збільшує ризик розширення категорії безлюдних сіл, а неукомплектованість медичним оснащенням і відсутність кваліфікованого медичного кадрового потенціалу посилює міграційний відтік молоді із середніх і великих сільських населених пунктів у міста обласного значення, що суттєво впливає на динаміку процесів деформації сільської системи розселення.

Формування ринкових відносин у сфері охорони здоров'я шляхом розширення спектру платних послуг не покращує ситуацію внаслідок збідніння сільського населення. Забезпечення медичного обслуговування в межах населеного пункту за рахунок підтримки територіальної громадської ініціативи не є альтернативним через низький рівень зайнятості населення за місцем проживання. Пріоритетом може бути реформа системи охорони здоров'я, яка передбачає з 2017 р. автономізацію медичних установ (автономізація і надання самостійності за незмінної організаційно-правової форми власності: комунальна установа, державне підприємство). Необхідність змін у мережі закладів охорони здоров'я має визначатись змінами у чисельності населення, його захворюваності та реальними потребами громадян у тих чи інших видах медичної допомоги з урахуванням фактору територіальної віддаленості поселень від місць надання медичної допомоги. Однак без модернізації дорожньо-транспортної інфраструктури процеси соціального реформування є неефективними.

Значно впливає на розвиток соціальної інфраструктури сільських поселень відстань їх від міст і нових котеджних поселень. З розвитком останніх покращується і розвиток сфери сільської соціальної інженерної інфраструктури, забезпечується кращий доступ до прилеглих сільських населених пунктів, об'єктів надання соціальних послуг.

Таблиця 3. Розподіл сільських поселень України без лікарняних закладів за їх відстанню до найближчих об'єктів у 2006 та 2014 рр. (одиниць)

Сільські населені пункти	Усі населені пункти, одиниць		У тому числі з чисельністю жителів											
			менше 99		100–199		200–299		300–499		500–999		понад 1000	
	2006	2014	2006	2014	2006	2014	2006	2014	2006	2014	2006	2014	2006	2014
Що не мають лікарняних закладів														
• одиниць	9539	9741	5973	6585	2033	1850	462	621	462	404	248	212	77	69
• частка в загальній кількості населених пунктів, %	33,7	36,1	21,1	24,4	7,2	6,9	1,6	2,3	1,6	1,5	0,9	0,8	0,3	0,3
Відстань до найближчого лікарняного закладу, км:														
< 3	2241	2254	1107	1212	533	488	261	237	186	172	119	109	35	36
3–5	2809	2831	1746	1880	618	586	230	187	133	113	62	48	20	17
5–10	2699	2902	1932	2210	508	479	149	124	73	50	31	30	6	9
понад 10 км	1790	1754	1963	1283	374	297	106	73	70	69	36	25	16	7

Джерело: [14, с. 166; 15, с. 148].

Сучасній урбанізації властиві процеси суспільної трансформації, що супроводжуються активізацією міграції сільської молоді до великих міст. Водночас зберігаються тенденції до зростання темпів заміської деурбанізації як альтернативи міському розселенню. Характерними рисами є розширення зон забудови котеджних селищ на відстані від 20 до 50 км від мегаполісів; власниками котеджів переважно є особи з високим рівнем доходу, які працюють у місті, а живуть у приміській зоні [16].

Унаслідок взаємодії урбанізації та руралізації почали формуватись сільські урбанізовані ареали. Сільські поселення певної території за адміністративно-територіальним поділом належать до сільського адміністративного району, а функціонально-просторово перебувають у зоні впливу обласного центру і характеризуються відносно високою середньою людністю та щільністю сіл. Такими урба-руральними ареалами є концентрації приміських сіл навколо регіональних центрів та великих міст. Причому зв'язки приміських сіл з містом інтенсивніші, ніж у межах районної системи розселення. Населення цих сіл усі соціальні послуги, окрім адміністративно-управлінських, отримує у місті, що зумовлює значне зростання навантаження на міську соціальну інфраструктуру.

Враховуючи сформовані тенденції розвитку сільських поселень, стратегічною альтернативою вдосконаленню системи розселення є територіальне вирівнювання соціально-економічних умов розвитку сільських населених пунктів і підвищення рівня життя завдяки впровадженню механізмів підтримки збереження цих пунктів за рахунок коштів суб'єктів підприємницької діяльності та організацій, що функціонують у межах сільських територій.

Залежно від потреб населення на основі резервного потенціалу ресурсної бази та можливостей сільських поселень доцільно розробляти варіанти конструктивних моделей розвитку села, створювати умови для формування нових каналів соціальної мобільності сільських жителів, особливо молоді, що сприятиме покращенню їх соціального статусу і підвищенню рівня суспільного розвитку. Пріоритетним напрямом трансформації розвитку сільських поселень є формування моделей ендогенного розвитку, що базується на максимальному використанні місцевих ресурсів, трудового потенціалу, впровадженні нового механізму перерозподілу коштів локальних бюджетів, формуванні нових форм суспільних партнерських відносин з урахуванням цілеспрямованості розвитку сільських населених пунктів у контексті впливу глобалізаційних процесів на суспільні зміни.

Адміністративно-територіальні зміни сільських населених пунктів України упродовж досліджуваного періоду характеризуються збільшенням території міст за рахунок земель сільських рад, включенням сільських населених пунктів до меж міст, об'єднанням двох і більше таких пунктів. На сучасному етапі їхнього розвитку альтернативою є активізація адміністративно-територіальної реформи.

Трансформаційні зміни в системі сільського розселення зумовлюють необхідність процесів об'єднання громад, підвищення їхньої економічної та соціальної спроможності. Процес об'єднання громад у регіонах України відбувається різними темпами. За даними Інформаційного порталу Об'єднань територіальних громад (ОТГ) України, у Тернопільській області створено 36 ОТГ, Дніпропетровській – 34, Житомирській – 32, Хмельницькій – 26, Львівській – 25, Полтавській – 20, Рівненській – 19 та Чернівецькій – 18. В Україні створені 414 ОТГ: міських – 59, селищних – 122, сільських – 233. За даними Центральної виборчої комісії України у 2017 році планується утворити 550 ОТГ. Ця реформа сприятиме модернізації сільської інф-

раструктури, соціальних об'єктів сільських населених пунктів, формуванню нових центрів економічної активності, підвищенню соціальної циркуляції населення за рахунок виникнення нових моделей саморозвитку сільських поселень.

Водночас структурна перебудова соціально-економічного зростання сільських населених пунктів можлива шляхом диверсифікації сільської економіки; забезпечення дієвості кластерного механізму, зокрема створення територіальних профільних та біцентричних кластерів, що дозволить муніципальним структурам реалізувати інноваційні бізнес-плани локального призначення з можливістю залучення зовнішніх інвестицій, створення нових робочих місць, розширення мережі соціальних підприємств (основна мета діяльності яких — працевлаштування безробітних), що сприятиме збалансованості рівня зайнятості економічно активного населення.

Диференціація поселень за соціальними прерогативами в межах певного регіону зумовлює розширення спектру важелів регуляторної політики країни. Перерозподіл повноважень через надання переваг територіальним громадам у контексті концептуального розвитку поселень, взаємодія локальних владних інституцій з представниками бізнес-структур сприятиме швидкій стабілізації соціально-економічного стану сільських поселень, забезпечить високий рівень добробуту населення та стандартів життєдіяльності.

Усе більшої актуальності набуває територіальний аспект розвитку сільських поселень, у контексті якого доцільним є визначення опорних центрів та зон їхнього впливу на прилеглі поселення з урахуванням віддаленості населених пунктів один від одного з метою мінімізації витрат населення на отримання соціальних послуг.

Пріоритетами розвитку сільського розселення є зміцнення поселенського потенціалу на основі практики створення багатофункціональних центрів соціального розвитку за умови зміцнення ролі місцевих бюджетів у розвитку соціальної сфери шляхом підвищення ефективності управління комунальним майном та землею територіальної громади [5].

Назріла гостра потреба у створенні такої соціальної інфраструктури сільських населених пунктів, яка б враховувала освітні запити сільського населення, забезпечувала ефективне використання фінансових, матеріально-технічних та кадрових ресурсів [17]. Отже, трансформація виробничої і соціальної інфраструктури є основним напрямом модернізації сільських поселень.

Висновки. Формування сучасних тенденцій розвитку сільських поселень тісно пов'язане з їх просторовою основою — територіальним розвитком. На часі глобальними процесами є зменшення загальної кількості сіл унаслідок скорочення сільського населення, зниження темпів його відродження. Водночас зберігаються регіони, в яких щільність сільського населення значно вища, ніж в окремих провідних європейських країнах.

Систематизуючи сучасні тенденції розвитку сільських поселень на основі оцінки просторових характеристик, соціально-економічного розвитку і типологізації, можна визначити такі пріоритетні напрями територіального вирівнювання соціально-економічних умов розвитку сільських населених пунктів та підвищення рівня життя населення:

- розробка концептуальних напрямів державного регулювання організації сільських територій;
- забезпечення державної підтримки всіх типів населених пунктів, які входять до складу поселенської мережі;

- здійснення планування розвитку поселень із використанням потенціальних внутрішніх можливостей, мінімізацією ризику зменшення демографічного і розселенського потенціалу, нарощуванням трудового потенціалу з метою вирівнювання соціально-економічних умов життя та праці сільського населення;
- покращення соціальних параметрів сільських поселень;
- соціально-економічне оновлення сіл, у тому числі за рахунок мобілізації внутрішнього ресурсного потенціалу розвитку об'єднаних територіальних громад;
- створення нових робочих місць у нових альтернативних секторах сільської економіки;
- надання додаткових видів послуг, зокрема нетрадиційних видів сільського зеленого туризму, культури та дозвілля;
- нарощування виробничої та соціальної бази поселень;
- фінансування та інвестування виробничо-економічних та соціально-економічних програм та проектів;
- регулювання екологічної складової діяльності, землекористування та землеволодіння;
- раціональне використання природних ресурсів у сільській місцевості, врахування особливостей локального розвитку, нових форм ведення сільськогосподарського виробництва, диверсифікація сільської економіки, що вносить значні корективи у формування та впровадження нової політики розвитку сільських поселень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доценко А.І. Сільське розселення в Україні: динаміка та структура : монографія / А.І. Доценко; РВПС України НАН України. – К. : Фенікс, 2010. – 288 с.
2. Джаман М.О. Теорія економіки регіонів : навч. посіб. / М.О. Джаман – К. : ЦУЛ, 2014. – 384 с.
3. Дяконенко О.І. Основні детермінанти трансформації сільського розселення в Україні / О.І. Дяконенко // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Механізм регулювання регіонального розвитку в Україні: [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; редкол.: В.С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2014. – Вип. 5 (109). – С. 381–389.
4. Дяконенко О.І. Вплив на сільське розселення зрушень у продуктивності сільської економіки / О.І. Дяконенко // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 2 (27). – С. 76–88. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse.2016.02.076>
5. Заяць Т.А. Державні пріоритети розвитку сільського розселення України / Т.А. Заяць, Г.О. Краєвська // Економіка та держава. – 2014. – № 10. – С. 15–17.
6. Заяць Т.А. Сільські поселення України: потенціал продуктивності // Розвиток економіки України під впливом економічних, соціальних, технологічних та екологічних трендів : [монографія] / [Т.А. Заяць, О.І. Дяконенко, Т.Г. Кравцова, В.С. Заяць]; / за ред. М. С. Пашкевич, Ж.К. Нестеренко; М-во освіти і науки України, Запор. нац. техн. ун-т, Нац. гірн. ун-т. – Дніпропетровськ, 2015. – С. 221–229.
7. Кравцова Т.Г. Актуальні проблеми збереження та нарощування людського капіталу сільських територій / Т.Г. Кравцова // Соціально-економічні трансформації в умовах глобалізації: світовий та вітчизняний виміри [текст] : матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 1–2 берез. 2013 р.), / ред. кол. : К.С. Шапошников [та ін.]. – Херсон : Гельветика, 2013. – С. 90–92.
8. Рогожин О.Г. Системи розселення як основа для реформування адміністративно-територіального устрою в сільських районах України / О.Г. Рогожин // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 1. – С. 39–49.

9. Рогожин О.Г. Економічні механізми міграцій та природного відтворення населення: концепція демоекономічної ніші / О.Г. Рогожин // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 61–70. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse.2009.01.061>
10. Заставецька О.В. Шляхи оптимізації розвитку сільських територій в Україні / О.В. Заставецька, Л.Б. Заставецька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія. – 2014. – № 2. – С. 45–48.
11. Прокопа І.В. Заселеність сільських територій: деструктивні зміни і загрози / І.В. Прокопа, О.Л. Попова // Економіка і прогнозування. – 2008. – № 1. – С. 63–84.
12. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть : У 2 т. Т. 2. Соціальні ресурси сільських територій / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський, В.Д. Яровий; НАН України. Ін-т економіки. – К., 2003. – 467 с.
13. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. / Управління соціальної статистики Мінстату України. – К. 1996. – 86 с.
14. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. / [відп. за вип. І.В. Качалова]; Державний комітет статистики України. – К. 2006. – 207 с.
15. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. / [відп. за вип. О.О. Кармазіна]; Державна служба статистики України. – К. 2014. – 187 с.
16. Полулях С. Деурбанізація. – 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://polite.com.ua/digest/3470-.html>
17. Головка Л.В., Жаховська В.Л., Цісецький О.Є. Проблеми розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів / В.Л. Жаховська, Л.В. Головка, О.Є. Цісецький // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України – Тернопіль : ВПЦ ТНЕУ «Економічна думка», 2014. – С. 16–24.
18. Rural Development in the European Union Statistical and Economic Information [Електронний ресурс] // European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development. – 2013. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/full-text_en.pdf.

REFERENCES

1. Dotsenko, A.I. (2010). Silske rozselennia v Ukraini: dynamika ta struktura [Rural resettlement in Ukraine: dynamics and structure]. Kyiv : Phenix [in Ukrainian].
2. Dzhaman, M.O. (2014). Teoriia ekonomiky rehioniv [The theory of regional economies]. Kyiv : CEL [in Ukrainian].
3. Dyakonenko, O.I. (2014). Osnovni determinanty transformatsii silskoho rozselennia v Ukraini [The main determinants of transformation of rural settlement in Ukraine]. *Sotsialno-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrainy. Mekhanizm rehuliuвання rehionalnoho rozvytku v Ukraini - Socio-economic problems of the modern period Ukraine. Mechanism of regulation of regional development in Ukraine*, Vol 5(109), 381-389 [in Ukrainian].
4. Dyakonenko, O.I. (2016). Vplyv na silske rozselennia zrushen u produktyvnosti silskoi ekonomiky [The impact on the rural population shifts in the productivity of the rural economy]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2 (27), 76-88. - doi: <https://doi.org/10.15407/dse.2016.02.076> [in Ukrainian].
5. Zajats, T.A. & Kraievs'ka, H.O. (2014). Derzhavni priorytety rozvytku silskoho rozselennia Ukrainy [Government development priorities of rural settlement Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava - Economics and the State*, 10, 15-17 [in Ukrainian].
6. Zayats, T.A., Dyakonenko, O.I., Kravtsova, T.H., & Zayats, V.S. (2015). Rural settlements of Ukraine: potential of productivity. *Economic development of Ukraine under the influence of economic, social, technological and ecological trends*. M.S. Pashkevych, Zh.K. Nesterenko (Ed.); MON Ukraine; ZNTU; NMU. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
7. Kravtsova, T.H. (2013). Aktualni problemy zberezhenia ta naroshchuvannia liudskoho kapitalu silskykh terytorii [Actual problems of preservation and growth of human capital in rural areas]. Proceedings from Socio-economic transformation in the context of globalization: international and domestic dimensions '13: *Mizhnarodna nauково-praktychna konferentsiia (1-2 bereznia 2013 roku) – International Scientific and Practical Conference*. (pp. 90-92). Kherson : Helvetika [in Ukrainian].

8. Rohozhyn, O.H. (2007). Systemy rozselennia yak osnova dlia reformuvannia administratyvno-terytorialnoho ustroiu v silskykh raionakh Ukrainy [Settlement system as a basis for reforming the administrative-territorial structure of rural Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy, 1*, 39-49 [in Ukrainian].
9. Rohozhyn, O.G. (2009). Ekonomichni mekhanizmy mihratsii ta pryrodnoho vidtvorennia naselennia: kontseptsii demoekonomichnoi nishi [The Economic Mechanisms of the Population Migrations and Human Reproduction: the Demo-Economic Niche Concept]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy, 1*, 61-70. - doi: <https://doi.org/10.15407/dse.2009.01.061> [in Ukrainian].
10. Zastavetska, O.V. & Zastavetska, L.B. (2014). Shliakhy optymizatsii rozvytku silskykh terytorii v Ukraini [Ways to optimize rural development in Ukraine]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Heohrafiia - Scientific notes Ternopil National Pedagogical University named after Vladimir Hnatiuk. Series: Geography, 2*, 45-48 [in Ukrainian].
11. Prokopa, I.V., & Popova, O.L. (2008). Zaselenist silskykh terytorii: destruktyvni zminy i zahrozy [Population of rural areas, and the threat of destructive changes]. *Ekonomika i prohnozuvannia - Economics and Forecasting, 1*, 63-84 [in Ukraine].
12. Shepot'ko, L.O., Prokopa, I.V., Hudzyns'kyj, S.O., & Yarovyj, V.D. (2003). Rural sector Ukraine the Millennium. *Social resources of rural areas*. NAN Ukraine. In-t ekonomiki. (Vols. 1-2; Vol. 1). Kyiv [in Ukraine].
13. *Sotsialno-ekonomichne stanovyshche silskykh naselenykh punktiv Ukrainy [Socio-economic position of rural settlements of Ukraine]*. (1996). Kyiv : Management of Social Statistics Ministry of Statistics Ukraine [in Ukrainian].
14. *Sotsialno-ekonomichne stanovyshche silskykh naselenykh punktiv Ukrainy [Socio-economic position of rural settlements of Ukraine]*. (2006). Kyiv : State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
15. *Sotsialno-ekonomichne stanovyshche silskykh naselenykh punktiv Ukrainy [Socio-economic position of rural settlements of Ukraine]*. (2014). Kyiv : State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
16. Polulyakh, S. (2007). Deurbanizatsiya [Deurbanizatsiia]. *polite.com.ua* Retrieved from <http://polite.com.ua/digest/3470-.html> [in Ukraine].
17. Holovko, L.V., Zhakhovs'ka, V.L. & Tsisets'kyj, O.Ye. (2014). Problemy rozvytku sotsialnoi infrastruktury silskykh naselenykh punktiv [Problems of development of social infrastructure of rural areas]. *Rehionalni aspekty rozvytku produktyvnykh syl Ukrainy - Regional aspects of development of the productive forces of Ukraine, 19*, 16-24 [in Ukrainian].
18. Rural Development in the European Union Statistical and Economic Information (2013). *European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development*. Retrieved from http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/full-text_en.pdf [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 06.01.2017.